

А. М. ГУРОВА

*Анна Михайлівна Гурова, студентка V курсу
Національного юридичного університету імені
Ярослава Мудрого*

**РЕФЛЕКСИВНЕ МИСЛЕННЯ В МЕХАНІЗМІ ПОДОЛАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ ПРИ ДОПИТІ**

Будь-яке спілкування одночасно є проявом психологічних особливостей його учасників та результатом їх взаємного психологічного впливу. Зазначена закономірність властива і такій психолого-комунікативній слідчій дії як допит. Як найбільш психологізована слідча дія, пов'язана із особистісними особливостями допитуваного і допитуючого¹, допит супроводжується виникненням у його учасників сильних емоційних реакцій, зокрема напруження, стресу, фрустрації². Це, у свою чергу, може призвести до формування психологічних бар'єрів, які суттєво ускладнюють процес психологічної взаємодії, заважають встановленню психологічного контакту³. Із цих підстав проблема психологічних бар'єрів є актуальною для наукового осмислення.

Відзначаючи взаємодетермінований характер процесу спілкування та психологічних характеристик особистості⁴, дослідження психологічних бар'єрів вбачається доцільним у площині пізнання психічних властивостей особи, одним із найбільш ефективних засобів якого виступає рефлексивне мислення.

У науковій літературі досить ґрунтовно досліджувалися питання сутності та механізмів подолання психологічних бар'єрів при допиті, зокрема, такими науковцями, як Ю. М. Антонян, В. В. Бедь, Г. Г. Доспулов, В. Є. Емінов, М. І. Єнікеев, Г. О. Зорін, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько та інші⁵. Проте, внаслідок неоднозначності тлумачення рефлексивного мислення та різноманітних підходів до пояснення суті психологічних бар'єрів, які виникають при допиті, подоланню останніх за допомогою рефлексивного мислення в науковій літературі уваги майже не приділялось. З цього постає доцільність дослідження окресленої проблеми, що здійснюватиметься виходячи із сутнісної характеристики аналізованих феноменів. Новизною результатів проведеного дослідження є визначення характеру взаємозалежності явищ рефлексивного мислення та психологічних бар'єрів, що виникають у процесі допиту.

Психологічний бар'єр неоднозначне у своєму науковому тлумаченні. Так, психолог А. Массанов, досліджуючи несприятливі емоційні стани та їх подолання в діяльності особистості, визначав психологічні бар'єри як складний, напружений, вольовий, мотиваційно-орієнтований психічний стан, який виникає перед виконанням певної діяльності або під час її перебігу та блокує її виконання. Як прояви психологічних бар'єрів він виділив невизначеність у власних інтересах, розгубленість, сумніви в правильності вибору, страх відповідальності⁶. Подібне тлумачення дає Л. Е. Орбан-Лембрик, яка зазначає, що комунікативні бар'єри – це психологічні перешкоди на шляху отримання інформації⁷.

Відмінною є позиція психолога Л. Я. Лупьяна, який під бар'єрами спілкування розуміє різноманітність факторів, котрі слугують причиною конфліктів і сприяють їм⁸. Аналогічна думка висловлюється О. О. Бодалевим, який як психологічний бар'єр виділяє відчуття особистої неприязні, що в свою чергу виступає суб'єктивною перешкодою на шляху сприйняття особою повідомлюваної їй інформації⁹.

Таким чином, позиції вчених-психологів можна розділити на дві групи. Згідно з першою, психологічний бар'єр визначається як психологічний стан, тобто форма прояву психіки, яка разом із психічними процесами і властивостями виділяє її певний статичний момент, та детермінується рядом факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Інша позиція пов'язана зі спрощеним тлумаченням досліджуваної категорії, яка визначається виключно через її окремі прояви.

Подібним чином розподілились думки вчених-криміналістів, які досліджували питання перешкод психолого-комунікативної взаємодії при допиті. Так, Г. О. Зорін психологічний бар'єр визначає як суб'єктивно непереборну перепону, що заважає допитуваному вибрати позицію в умовах конфліктної слідчої ситуації. При цьому, як чинники виникнення останнього, виділяє тривогу, страх, фрустрацію¹⁰. Тобто науковець тлумачить зазначену категорію як зумовлений негативними факторами, психічний стан допитуваного.

На противагу цій позиції, є й інша думка про те, що психологічний бар'єр – це міжособистісні антипатії, конфлікти, різницю в соціальному статусі, моральних настановах, психологічну несумісність, бравату, установку на протидію, правову неграмотність, бажання приховати інтимну інформацію, страх негативних наслідків, помсти з боку зацікавлених осіб¹¹. Б. І. Бараненко до психологічних бар'єрів відносить також байдужість, недовіру, ворожість, пересиченість спілкування¹². Таким чином, зазначені автори підходять до визначення психологічного бар'єру через перелік його окремих проявів.

Проаналізувавши думки науковців, слід вказати на деякі суперечності в позиції останніх: по-перше, психологічний бар'єр супроводжується великою кількістю психічних процесів когнітивно-емоційного характеру, перелік яких не є вичерпним, а тому означуване поняття залишається нечітким; по-друге, не можна погодитись із включенням зазначеними науковцями таких проявів психологічного бар'єру як, зокре-

ма, правову неграмотність чи конфлікт, адже останні доцільно віднести лише до його факторів або наслідків через відсутність психологічної природи цих явищ. Незважаючи на це, вони прирівнюються до психічних процесів, що не можна визнати прийнятним.

Тому більш обґрунтованим вбачається розглядати психологічний бар'єр як психологічний стан учасника допиту, який перешкоджає йому адекватно оцінювати слідчу ситуацію, позицію тактичного партнера та свою власну позицію. Всі ж інші об'єктивні обставини чи суб'єктивні переживання, які впливають на психологічний стан учасника допиту, належать до факторів виникнення або окремих проявів психологічного бар'єру. Принциповість такого розмежування можна пояснити тим, що з огляду на психофізіологічні особливості кожної особи, вплив одних і тих же факторів може мати різний психологічний ефект. До того ж, як правило, на особу вони діють у комплексі. А тому, конкретним діям щодо усунення факторів психологічного бар'єру має передувати осмислення психологічного стану, що становить його сутність.

Вочевидь, саме це мав на увазі Г. О. Зорін, який зазначав, що рефлексивне мислення нейтралізує негативний вплив психологічних бар'єрів внаслідок «розшифрування» їх підстав¹³. Проте, для того, щоб пояснити значення рефлексивного мислення для нейтралізації психологічних бар'єрів, слід звернутися до його сутнісних властивостей та проаналізувати їх у співвідношенні із конструкцією психологічного бар'єру.

Психологічні основи будь-якого спілкування, в тому числі і допиту, пов'язані із взаємодією двох тенденцій: зацікавленістю, бажанням до якогось результату спілкування та страхом можливих негативних наслідків¹⁴. Вибір поведінки відповідно до одного з них, здійснюється на основі прогнозування наслідків такого вибору. Саме процес прогнозування стоїть в основі розуміння взаємозалежності характерних для допиту явищ психологічного бар'єру та рефлексивного мислення.

Психологічний бар'єр є наслідком несприятливого передбачення особистістю ймовірності успіху бажаної дії. Механізм формування передбачення реалізується за допомогою емоційних, когнітивних, мотиваційних, вольових регуляторів діяльності. Якщо пасивний мотив поєднується з позитивною емоційною та раціональною оцінкою ситуації виконання бажаної дії, то це також веде до сприятливого передбачення. Протидіють формуванню несприятливого передбачення також вольові зусилля. В цьому випадку воля діє опосередковано, через активізацію пошуку прийнятних раціональних та емоційних оцінок для посилення мотиву. Якщо вольове зусилля виявилось неефективним, з'являється несприятливе передбачення і, як наслідок, психологічний бар'єр у діяльності особистості¹⁵.

Таким чином, механізм формування психологічних бар'єрів складається із двох послідовних етапів, кожному з яких відповідає окрема розумова операція: 1. негативна оцінка власних здібностей, необхідних для реалізації певного завдання, та об'єктивної ситуації, яка формується під впливом когнітивних, емоційних, вольових та мотиваційних регуляторів конкретної особи; 2. прогнозування несприятливого варіанту наслідків дій щодо досягнення поставленого завдання, яке здійснюється на основі отриманої на попередньому етапі інформації.

Слід відзначити специфіку прогнозування розгортання ситуації, результативність якої залежить не тільки від суб'єкта, що його здійснює, але й від поведінки інших осіб. Воно ускладнюється включенням у процеси оцінки та передбачення конкретним суб'єктом аналогічних процесів, здійснюваних іншими особами. Так, зокрема, В. Є. Богинський зазначає, що прогнозування під час допиту включає взаємну імітацію дій слідчим та допитуваним, побудову моделей їх поведінки на основі даних, що знаходяться в розпорядженні сторін¹⁶.

Рефлексивне мислення також безпосередньо пов'язане з прогнозуванням результатів діяльності¹⁷. В. Є. Богинський, аналізуючи співвідношення рефлексивного мислення та прогнозування, зазначає, що рефлексія лежить в основі прогнозування, але останнє є ширшим поняттям, адже воно дає більш конкретне уявлення про напрямок процесу розслідування в ситуації допиту¹⁸.

Психологічний механізм реалізації рефлексивного мислення полягає у здійснюваному за допомогою імітації мислення проникненні у свідомість особи з метою пізнання внутрішнього світу тактичного партнера, моделювання його у своєму внутрішньому світі та обранні способів найбільш ефективною поведінки. Таким чином, механізм рефлексивного мислення передбачає, як кінцеву мету, визначення активної позиції особи та конкретних напрямків її реалізації відповідно до поставлених завдань, що ґрунтується на прогнозуванні ймовірності успіху їх досягнення. У цьому проглядається взаємовиключність явищ психологічного бар'єру та рефлексивного мислення.

Враховуючи те, що психологічний бар'єр виявляється перш за все у неадекватній пасивності суб'єкта¹⁹, можна зробити висновок, що в особи, яка здійснює рефлексивне осмислення слідчої ситуації, включаючи тактичного партнера та себе в ній, не може виникнути стану психологічного бар'єру. Якщо рефлексивне мислення було включене в процес контактної взаємодії після формування в одного з учасників допиту психологічного бар'єру, то усунення цього явища відбуватиметься за посередництвом осмислення психологічного стану особи, та прогнозування застосування найбільш ефективних варіантів його нейтралізації. Це, зокрема, пов'язано з такою характерною ознакою рефлексивного мислення як подвійність, яка полягає в тому, що суб'єкт рефлексії завжди аналізує як свою поведінку з урахуванням наявної у нього інформації про злочинне діяння, так і поведінку протидіючої сторони з урахуванням її особистих якостей та передбачуваного обсягу належного їй інформаційного матеріалу²⁰.

Саме завдяки цій властивості, як зазначає Г. О. Зорін, рефлексивне мислення забезпечує особу засобами психологічного захисту, а тому сприяє збереженню її психологічного та фізичного здоров'я²¹. Проте вказаний науковець відзначає такий позитивний ефект тільки для слідчого, з чим не можна погодитись, адже

рефлексивне мислення характеризується також ознакою взаємності, тобто зворотнім мислення як мінімум двох осіб. А отже, передбачає активне включення в процес рефлексивного осмислення обох тактичних партнерів. Тому не можна погодитись з М. В. Костицьким, який стверджував, що рефлексивне мислення притаманне переважно лише слідчому або правопорушнику з високою інтелектуальною здатністю²².

Рефлексія як метод психологічного впливу розрахована на ефект інтелектуальної ініціативи, управління мисленнєвою діяльністю опонента²³. Тому різниця у ступені проникнення в особистість тактичного партнера (глибини рефлексивного мислення) слідчого чи допитуваного, дозволяє свідомо створювати тим із них, що має більш глибокий ранг рефлексії, психологічні бар'єри для подолання протидії іншого²⁴. Разом із тим, свідоме створення психологічних бар'єрів у допитуваного повинно ґрунтуватись на розкритті дійсної мотивації його конфліктної поведінки, яка може бути й не пов'язана з протидією розслідуванню. У протилежному випадку це може призвести до втрати можливості встановлення істини у справі²⁵.

Таким чином, рефлексивне осмислення особою слідчої ситуації, включаючи тактичного партнера і себе в ній, може забезпечити подолання стану психологічного бар'єру, якщо: по-перше, тактичні партнери володіють приблизно однаковою глибиною рефлексії; по-друге, за відсутності конфліктної ситуації допиту. У іншому випадку рефлексивне мислення може відігравати лише допоміжну роль у виявленні окремих проявів чи факторів психологічних бар'єрів, які, однак, з огляду на різницю в глибині рефлексивного мислення та конфліктному характері взаємовідносин слідчого і допитуваного, не завжди можуть оцінюватись адекватно.

Підсумовуючи викладений матеріал, доцільно зробити такі висновки: 1) психологічний бар'єр слід розглядати як, зумовлений несприятливим прогнозуванням результатів запланованих дій, психологічний стан учасника допиту, який перешкоджає йому адекватно оцінювати слідчу ситуацію, позицію опонента та свою власну позицію; 2) виходячи із ключового значення поняття прогнозування для механізмів рефлексивного мислення та психологічного бар'єру, для першого з яких воно викликає активну позицію, а для іншого – неадекватну пасивність, можна говорити про взаємовиключність аналізованих категорій; 3) такі ознаки рефлексивного мислення як подвійність та взаємність є підставами для виявлення факторів та окремих проявів психологічних бар'єрів, а тому забезпечують їх усунення;

4) різниця у глибині рефлексивного мислення допитуваного і допитуючого та конфліктна ситуація допиту є обставинами, що значно знижують значення рефлексивного мислення як засобу подолання психологічних бар'єрів.

¹ Еникеев М. И. Юридическая психология. Учебник для вузов [Текст] / М. И. Еникеев – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА.М), 2001. – 416 с. – С. 204.

² Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 69.

³ Бедь В. В. Юридична психологія: Навчальний посібник. – Львів: Новий Світ–2000; К.: Каравела; 2002. – 376 с. – С. 106.

⁴ Соціальна психологія [Текст] : Підручник для студентів вищих навчальних закладів у 2-х книгах / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 560 с. – С. 249.

⁵ Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М., 1996. – С. 259; Бедь В. В. Вказана праця. – С. 106; Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе [Текст] / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с.; Доспулов Г. Г. Вказана праця. – 77 с.; Еникеев М. И. Вказана праця. – С. 204; Зорин Г. А. Криминалистическая рефлексия в процессах расследования, обвинения и защиты [Текст] : Учеб. пособ. / Г. А. Зорин. – Гродно : ГрГУ, 2003. – 320 с.; Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психологии [Текст] : учеб. пособ. / В. Е. Коновалова – Х. : Консум, 1999. – 157 с.; Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы [Текст] / М. В. Костицкий – К.: Вища школа, 1990. – С. 247; Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : Монография / В. Ю. Шепитько – Х. : Гриф, 2002. – С. 265.

⁶ Массанов А. Неприятливі емоційні стани та їх подолання в діяльності особистості / А. Массанов / Психологія особистості. – № 1 (2). – 2011. – С. 24–30 – С. 30.

⁷ Соціальна психологія [Текст] : Підручник для студентів вищих навчальних закладів у 2-х книгах / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 560 с. – С. 428.

⁸ Лупьян Л. Я. Барьеры общения, конфликты, стресс. – 3-те изд., – Ростов н/Д : Кн. из-во., 1991. – 224 с. – С. 5.

⁹ Бодалев А. А. Психология общения. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с. – С. 58.

¹⁰ Зорин Г. А. Вказана праця. – С. 200.

¹¹ Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов / М., 1996. – 317 с. – С. 259.

¹² Бараненко Б. И. Психология оперативно-розыскной деятельности. Загальна частина : навч. посіб. / Б. И. Бараненко; [за ред. Е. О. Дідоренка, Я. Ю. Кондрагьєва]. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 272 с. – С. 191.

¹³ Зорин Г. А. Вказана праця. – С. 16.

¹⁴ Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : Монография / В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – 349 с. – С. 265.

¹⁵ Массанов А. Неприятливі емоційні стани та їх подолання в діяльності особистості / А. Массанов / Психологія особистості. – № 1 (2). – 2011. – С. 24–30. – С. 25–26.

¹⁶ Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе [Текст] / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с. – С. 17.

¹⁷ Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] : учебное пособие / В. Е. Коновалова – Х. : Консум, 1999. – 157 с. – С. 20.

¹⁸ Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе [Текст] / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с. – С. 20.

¹⁹ Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 355 с. – С. 30.

²⁰ Богинский В. Е. Вказана праця. – С. 23.

²¹ Зорин Г. А. Вказана праця. – С. 160.

²² Костицкий М. В. Вказана праця. – С. 247.

²³ Зорин Г. А. Вказана праця. – С. 187.

²⁴ Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юридическая литература, 1976. – 112 с. – С. 43.

²⁵ Коновалова В. Е. Вказана праця. – С. 74.

Резюме

Гурова А. М. Рефлексивне мислення в механізмі подолання психологічних бар'єрів при допиті.

Статтю присвячено з'ясуванню взаємозв'язку рефлексивного мислення та психологічних бар'єрів при допиті. Автор аналізує різні підходи щодо визначення поняття психологічного бар'єру та його співвідношення з окремими психічними процесами. У результаті дослідження механізмів рефлексивного мислення та психологічного бар'єру було виявлено їх спільний елемент – прогнозування, виходячи із ключового значення якого, встановлено взаємовиключність аналізованих категорій. Крім того, зроблено висновок про те, що різниця у глибині рефлексивного мислення допитуваного і допитуючого та конфліктна ситуація допиту знижують значення рефлексивного мислення для подолання психологічних бар'єрів.

Ключові слова: рефлексивне мислення, психологічний бар'єр, прогнозування, допит.

Резюме

Гурова А. М. Рефлексивное мышление в механизме преодоления психологических барьеров при допросе.

Статья посвящена установлению взаимосвязи рефлексивного мышления и психологических барьеров при допросе. Автор анализирует различные подходы к выяснению понятия психологического барьера и его соотношение с отдельными психологическими процессами. В результате исследования механизмов рефлексивного мышления и психологического барьера обнаружен их общий компонент – прогнозирование, исходя из ключевого значения которого установлено взаимоисключаемость анализируемых категорий. Кроме того, сделано вывод о том, что разница в глубине рефлексивного мышления участников и конфликтная ситуация допроса снижают значение рефлексивного мышления для преодоления психологических барьеров.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, психологический барьер, прогнозирование, допрос.

Summary

Gurova A. Reflective thinking in the mechanism to overcome psychological barriers during interrogation

This article is devoted ascertainment of correlation reflective thinking and psychological barrier during interrogation. The author analyzes the different approaches to the definition of a psychological barrier and its relationship with individual mental processes. The study of the mechanisms of reflective thinking and psychological barrier was discovered their common element – a prediction based on the key value of which is set mutually exclusive by analyzed categories. In addition, it is concluded that the difference in the depth of reflective thinking and conflict situation is questioning the circumstances that reduce the value of reflective thinking to overcome psychological barriers.

Key words: reflective thinking and psychological barrier, predicting, interrogation.

Отримано 15.11.2013

УДК 341.01

К. О. ЛИТВИНЕНКО

*Кирило Олександрович Литвиненко, студент
II курсу магістратури Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

СУВЕРЕНІТЕТ РОЗУМУ: ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Наразі поняття суверенітету у юридичній літературі, як правило, ототожнюється з державним суверенітетом, який розуміється як повновладдя всередині держави та незалежність від будь-якої вищої влади у міжнародних відносинах¹. Також це невідчужувана якість незалежної держави, що символізує її політико-правову самостійність, вищу відповідальність та цінність як первинного суб'єкта міжнародного права². Втім, класична концепція суверенітету нині дискутується. Причинами цього стали намагання обґрунтувати суверенітет таких різноманітних суб'єктів, як особистість, регіони, народності, парламенти, Бог, традиційні протиріччя між державним та правовим, економічним розумінням суверенітету³, питання обмеження державного суверенітету правами людини, розмивання традиційного державного суверенітету в силу певних